

Radnai Dániel Szabolcs

„Hejh ha a törvénynek szive volna!”

Felvilágosult jogi gondolkodás Eötvös Károly *Nemzetes Bóthók uram szerencséje* című beszélyében

Eötvös Károly leginkább kidolgozott fikciós alkotásának, a *Nemzetes Bóthók uram szerencséje* (1900) című beszélynek egy jól ismert kultúrtörténeti-világirodalmi toposz, a „talált gyerek” (romantikus irodalomban is népszerű, sokszor földolgozott) motívuma áll a középpontjában. A Bakonyban, hozzávetőlegesen a 19. század közepén játszódó¹ elbeszélés cselekménye röviden a következőképp foglalható össze.

Egy szegény cselédlány (Gergő Zsuzsi) elkeseredésében elhatározza, hogy magára hagyja egyéves törvénytelen fiúgyermekét, mivel úgysem tudná fölnevelni. A Szentgálhoz közeli egykori téglágető területén otthagyja az alvó kisbabát, akire aztán két kuvaszkutya, majd a kutyák ugatására egy ittas helybéli köznemes, Bóthók Bálint uram talál rá. Az anya még aznap éjjel megbánja tettét, visszatér az elhagyatott téglágetőhöz, s nyomban összeomlik, mivel a gyermeket nem találva azt képzei, fia már halott. Ezt követően a két cselekményszál, némely Mikszáth-kisregényhez hasonlóan (*Beszterce ostroma*, *Szent Péter esernyője*, *A Sipsirica*), felváltva bonyolítja tovább az elbeszélő. Előbb arról értesülünk, hogy a nőtlen és gyermektelen Bóthók uram, aki nénnjével, Lídia asszonnyal él együtt, magához veszi a po-

1 „A Bakonyban vagyunk, a szentgáli királyi vadászok határában, a Gombási csárda környékén. Ott történt meg az eset, melyet elmesélünk, ez előtt egy emberöltővel.” Eötvös Károly, *A két ördög vára és egyéb elbeszélések*, Bp., Révai, 1901, 239 (a műből származó idézeteket a továbbiakban a főszövegben és a jegyzetekben is zárójeles formában adom meg – R. D. Sz.). Az elmesélés pillanatából (1900) kiindulva – s az „emberöltő” jelentésének függvényében – a történet játszódhatna akár az 1840-es és az 1860-as években is, de a következő (Bóthók uramat jellemző) narrátori megjegyzés egyértelműsíti, hogy 1849 után járunk: „Surján gyerek korában már ott volt a tisztujtásoknál, követválasztásoknál, királyi vadászatoknál. Mikor az ideje eljött, honvéddé lett. Ő is agyonütött egy-két németet, ő neki is beverték a fejét egyszer-másszor. Hogy a fegyvert le kellett tenni: besorozták erőszakkal osztrák katonának.” (267.) A cselekmény ismeretében nem jelentéktelen tényező, hogy a történet arra az időszakra esik (1848–61), amikor az ősiség eltörlésének folyamata több lépésben zajlott le. Az elbeszélés – nagy valószínűséggel Gyöngyi Izsó színész és színigazgató által készített – színműváltozatának 1916-os (egyetlen) kiadásában „a hatvanas évek eleje” (Eötvös Károly, *Bóthók uram szerencséje: Színmű négy felvonásban*, Bp., Szerzői Jog Értékesítő Központ, 1916, [3].), illetve a színmű ősbemutatóját hirdető *Magyar Színpad* augusztus 27-i számában és a Fővárosi Nyári Színkör aznapi színlapján is „a 60-as évek” olvasható időjelölésként a szereplők alatt (*Fővárosi Nyári Színház*, *Magyar Színpad*, 1915. augusztus 27., [címlap].), míg az OSZK Kézirattárában fennmaradt kézirat on „az ötvenes évek eleje” szerepel. OSZK Fol. Hung. 1887, 5 [r].

rontyot, akinek nevelésében utóbb örömét is leli. A dolog egészen odáig megy, hogy Lídia asszony külön kéri a községi bírót: ne keressen gyámot a kisgyermeknek, mert Bálint öccse egészen megváltozott a gyermek társaságában (gondozni kezdte a nemesi udvart és a birtokokat, etette a lábas jószágot, kaput és kerítést emelt, tavasszal szép termést takarított be, és a kocsmából is elmaradt).

Ezzel párhuzamosan Gergő Zsuzsi bűnhődésének lehetünk tanúi; előbb öngyilkos akar lenni, majd a veszprémi vármegyeházán följelentést tesz maga ellen, de sehogy sem tudja bizonyítani bűnösségét (illetve azt sem, hogy egyáltalán volt gyermeke), így végül másfél év vizsgálati fogság, sok-sok kihallgatás és orvosszakértői vizsgálat után szabadon eresztik – elmebajosnak s ezzel együtt ártatlannak nyilvánítják. A két történetszál azáltal kapcsolódik össze, hogy miután Zsuzsit kiadja a vármegye az őt cselédként felfogadó „három gráciának”, a Bödönkuthy vénkisasszonyoknak, a lánynak eszébe jut visszalátogatni a herendi kocsmárosnéhoz, megköszönni, hogy ama bűnös éjjelen befogadta, munkát adott neki. Itt, a herendi kocsmában értesül róla, hogy gyermeke mégiscsak életben van, Böthök uram és Lídia asszony nevelgeti Szentgálon már második éve. Először megkísérli elrabolni gyermekét Szentgálról (sikertelenül), majd pedig – a három grácia segedelmével – ügyvédet fogad, hogy elperelje a gyermeket Böthök uramtól. Első ízben a vármegye Böthök uramnak ítéli a gyermeket, azonban Gergő Zsuzsin mégis segít a „gondviselés”, azazhogy a Böthök-örökségre pályázó szépszámu nőágú atyafiság. Annak hírére, hogy Böthök uram örökbe akarja fogadni az árvát, a Láthó, Menyekey, Halyagos és Kerepes családok minden követ megmozgatnak, hogy előkerítsék azokat a tanúkat, akik igazolni tudják Gergő Zsuzsi anyaságát. A projekt sikeresnek látszik: a Zsuzsit egykoron befogadó kolontári kanász, a neki munkát adó gombási csárdásné és a csecsemő rongyait átvizsgáló vármegyei káplár is megesküdött a cseléd lány igazára. Böthök uram tesz még egy utolsó kísérletet, hogy békével megkérje az anyát, hadd maradjon náluk a gyermek Szentgálon, legalábbis, amíg Lídia asszony és ő élnek, de Gergő Zsuzsi nem hajlandó egyezkedni. Mégis ez a találkozás – egészen pontosan az a pillanat, mikor Zsuzsi meg akarja csókolni Böthök uram kezét, hálája jeléül, hogy az gondját viselte gyermekének – hozza el a pör népszínműbe illő megoldását.² A „békés egyezés” háttéréről nem, csak az eredményéről értesül az olvasó az utolsó fejezetben. A végső tárgyalásra nyalkán érkező Böthök uram így szól a bíró kérdésére:

2 „– Egy szavam volna ahhoz a lányhoz.

Eszti kisasszony majd hanyatt esett ijedtében, mikor nemzetes uramat az ő torzonborz mi-neműségében meglátta.

– Micsoda leányhoz?

– A ki el akarja pörölni gyerekünket. Én vagyok Szent-Gálról nemes Böthök Bálint.

Jött már a lány s hallotta a szót. Oda sietett nemzetes uramhoz, megragadta kezét és minden-
képen meg akarta csókolni azt a kemény durva kezét.

– A jó istennek minden áldása szálljon nemzetes uramra; ez az én lelkemnek sok sűrű sóhajta, a miért az én ártatlan édes kis fiamat megmentette s mind e mai napig gondosan megőrizte.

Nemzetes uram e váratlan támadásra azt se tudta hamarjában, fi-e vagy lány. Csak azon iparkodott, hogy az a lány valahogy az ő kezét meg ne csókolhassa.

„– Hajlandó vagyok a barátságos egyezségre. Én a pör alatt álló gyereket másnak, mint az én édes hites feleségemnek ki nem adom. De annak aztán odaadom. Gondolja meg ezt a felpörösnő.

A bíró fordul a lányhoz.

– Mit felel a felpörös e barátságos ajánlatra?

A felpörös nem felel semmit. Hol elpirul, hol elhalványodik, két kezét két könyező szemére teszi. Nem tud felelni e pillanatban.

Nemzetes uram azonban nem várakozik. Oda lép a felpöröshöz, megfogja kezét szeliden s szeme közé néz édes szives tekintettel.

– Határozd el magad édes hugom. Ne legyen az a gyerek se az enyém, se a tied, hanem édes mindkettőnké.

Alig tudja a leány lassu hangon kiejteni:

– Ha isten úgy akarja!

S oda borul nemzetes Böthök uram széles kebelére.” (337)

A történetet pedig egy Eötvösre jellemző anekdotikus betét, a Böthök urammal kapcsolatos szóbeszédre utaló csattanó zárja:

„Örült a nemes Lidia kisasszony is. Ime tehát mégis csak fenmarad a nemes Böthök nemzetség. Nem hal ki a tiszta vér az ő szeme láttára.

Egy kis gyanuja azonban mégis támadt. Hátha hamis legény volt akkor, valamikor, valahol az ő Bálint öcsce! Hátha nem is véletlenül találta azt a gyereket!

Ezt a gyanút a nőági atyafiság élesztette. Minden vigasztalódását e gyanúban találta föl ez az atyafiság.

Pedig bizony ebben oly ártatlan volt nemzetes Böthök uram, mint a ma született gyerek.” (338.)³

Az igaz, hogy szemre való teremtés az a lány. Megnézheti ezt mindenki. Kivált a mióta biztosan tudja, hogy gyereket visszaadja neki a törvény. Ragyog is, melegít is két szép barna szeme. Nemzetes uram alig tud magához jönni bámulatából.” (333–334.) Böthök uram elmélkedésének folytatása: „Egy lány. Az a lány, vagy asszony, vagy lány asszony. / Mit csináljon vele? Láb alól csak el nem teheti. Hiszen csak nyáladék fehérség. Férfi lenne, legény lenne: a fokosát már összetörte volna a koponyáján. De mit csináljon holmi gyöngye fehércecseléddel? / Az igaz, hogy csinos teremtés. Fiatal is, szép is, egészséges is, bátor is. Hogy szembe szállt még ő vele is, ott a Három Gráciánál. S hogy szereti azt a gyereket, pedig már nem is az övé. Mily szívből hálálkodott, mennyire istenkedett, mily örömmel akart még neki is kezet csókolni! De azt már meg nem engedhette. / Ha még a nyakába borult volna! Ez egészen más! / Nemzetes uram erre a gondolatra kétfelé törölte s megsodorintotta mint a két bajuszát. / Tíz esztendeig pörlekedni! Birákkal, ügyvédekkel, tanúkkal, atyafiakkal csatázni s utóbb is pört, gyereket, asszonyt, még a jó Lidia néniének jóindulatát is elveszteni. Bolondság ez, pedig nagy. / Ki kell itt valami okosat gondolni!” (336.)

3 A Böthök Bálint apaságát firtató szóbeszéd előzménye a cselekményben: „Nemzetes Böthök uramon is nagy változás történt. / A szent-gáli nemes urak ugyanis, az ő dőzsölő pajtásai dévaj-

Az eredetileg az *Egyetértés* tárcarovatában publikált, majd pedig *A két ördög vára és egyéb elbeszélések* (1901) című gyűjteményben megjelent elbeszélés mintha Eötvös kedvelt témáinak, motívumainak, cselekménypaneljeinek volna laza szövedéke, ennek megfelelően a szöveg többféle hangulati tónust váltogat. A gyermek magára hagyásának részletes leírása és Gergő Zsuzsi szenvedéstörténete Eötvös korábbi (főképp az *A ki örökké bujdosott és egyéb elbeszélések* című kötetben szereplő) szentimentális-romantikus novelláit, azok patetikus hangvételét idézik vissza. Ezzel szemben a két kuvaszkutya és Böthök uram feltűnését taglaló részek inkább a mese és az állattörténet kódjait vegyítik a néprajzi és helytörténeti ihletésű Eötvös-kötetek szokásokat, társas gyakorlatokat aprólékosan ismertető betéteivel (pl. *Magyar fürdő, magyar orvos; A faragó béres, A házatlan zsöllér, A virtus* stb.). A központi konfliktus kibontakozása után pedig – tudniillik azt követően, hogy Gergő Zsuzsi tudomást szerez arról, hogy kifizia életben van, s Böthökék nevelik – a jelenetezés és cselekményvezetés egyszerre rokonítható a társadalmi vígjátékok és a népszínművek dramaturgiájával, illetve Mikszáth hasonló témájú elbeszéléseinek humoros-ironikus látásmódjával.

A történet témáinak, motívumainak egynémelyike *A két ördög vára...* kötet más elbeszéléseiből lehet ismerős. A talált gyerek motívuma, jöllehet kevésbé hangsúlyos szerepben, föltűnik a *Mikor a megváltó született...* című novellában is; a törvény értelmezésének és érvényesítésének kételyei (a jogszerűség, a méltányosság és a szolidaritás dilemmái) Gergő Zsuzsi kálváriájában tragikus hangoltsággal idézik vissza a *Hogy lett egy disznóból két disznó* és a *Házassági viszontagságok* humorosan ábrázolt képtelen szituációit; végül a nemesi genealógia megszakadásának vagy fennmaradásának problémája ugyanúgy kulcskérdéssé válik a *Nemzetes Böthök uram szerencséje* utolsó egységében, mint a *Kató* című novellában: mindkettő cselekmény konfliktusát egy váratlan, ámde kézenfekvő, némileg meseszerű frigy oldja meg.

Az elbeszélés mélyebb értelmezését a felvonultatott témák más Eötvös-szövegekkel és -kontextusokkal való összekapcsolása teheti izgalmassá. Értelmezésünk szerint a *Nemzetes Böthök uram szerencséjének* egyéni és társas konfliktusai összekapcsolhatók a modern jogi gondolkodás 19. századi diskurzusaival, melyeket az Eötvös-életmű más darabjai is exponálnak. A most következő elemzésben azt mutatjuk be, hogy a történet – Gergő Zsuzsi sorsán keresztül – miképp viszi színre a jogi gondolkodás és a törvénykezés felvilágosult szellemű liberalizálásának modern

kodtak vele. Nem akarták elhinni, hogy a gyereket az uton találta. Valami czéda elméjü pajtása azt koholta ki, hogy álmában, a mikor a harasztan pihent volna, valami cigányasszony kigombolta dolmányát és mellényét s úgy tette meztelen keblére a rajkót, még a mellényt be is gombolta rá s nemzetes uram még se vette észre. / Ezt azonban még csak eltűrte volna, mert ez nem volt igaz. / Hanem azt is beszélték róla, hogy ő nem is a tarisznyában, hanem ölben vitte haza a gyereket. Csináltak róla verset is. »Nemzetes uramnak ölében a fattya – Mit csináljon vele: szépen csititgatja.« / Rossz vers, se füle, se farka, de van benne történeti igazság. Igaz ugyan, hogy szegény, ártatlan, magával jóltehetetlen csecsemőt, a kit anyja elhagyott, ápolni nem épen vétek, de nemes emberhez és királyi vadászhoz még se méltó s a ki mégis ezt cselekedné, biz az elvárhatja magára nemes uraimék súlyos ítéletét. / Nem is állta ki nemzetes uram ezt a csufolódást. Úgy ott hagyta dőzsölő pajtasait, mint Szent Pál az oláhokat. Nem látta őt többé se a tanácsterem, se semmiféle kocsma és csárda. Otthon maradt s hozzá látott a dologhoz.” (275–276.)

kihívásait, életben tartva ugyanakkor a köznemesi tradíció és mentalitás érvényét. A beszély e cselekményszálának részletes bemutatása mellett a szükséges pontokon utalunk az Eötvös-életrajz és az életmű olyan mozzanataira, melyek ugyanennek a kérdéskörnek az értelmezését árnyalhatják.

A törvény betűje és valósága

A jogi gondolkodás modernizációjának fontos lépései – azaz a nemzetállamok hatályos törvényeinek összegyűjtése és a jogi gondolkodás felvilágosult szellemben való átalakítását célzó törekvések – csaknem száz évvel az Eötvös-elbeszélés keletkezése előtt megkezdődtek. A középkorban megszilárduló rendies (a privilegizált csoportoknak előjogokat biztosító) s a büntetőjogban jellemzően *következményalapú* szemlélettel szemben a felvilágosodás eszméihez kötődő liberálisabb, a polgárok egyenlőségére épülő (s a *körülmények* fontosságát is számba vevő) jogi gondolkodás egyik első – persze nem előzmény nélküli – paradigmaticus jelentőségű dokumentuma Napóleon törvénykönyve volt (*Code Civil*, 1804), melynek hatása valamennyi európai nemzetállam jogrendszerére nézve kimutatható a 19. században. A modern, felvilágosult szemléletű magyar jogi gondolkodás (melynek egyfajta origójaként tekinthetünk az 1795. évi büntetőjogkódex-tervezetre) megformálásának dilemmái a politika terrénján túl megjelentek a századeleji, reformkori irodalmi alkotásokban is. Az is beszédes, hogy a modern magyar nemzettel kapcsolatos képzetek irodalmi kimunkálását koncepciózusan megkezdő reformkor küszöbén épp egy olyan – elsősorban az érzelmek-szenvedélyek hatalmát előtérbe állító⁴ – színpadi alkotás, a *Bánk bán* (1815/19) áll, melynek történetében a királyné meggyilkolását *nem* követi halálos ítélet vagy megtorlás. (Jóllehet a *Bánk bán* históriát más-más formában beszélik el a történeti források, lényeges mozzanat, hogy Katona azt a változatot használta fel, melyben maga Bánk bán Gertrudis gyilkosa.)⁵ A reformkori politikai és közéleti szónoklat két klasszikusa, Kölcsey Ferenc és Deák Ferenc munkásságát összekapcsolja a gyilkosság büntethetőségének dilemmáira való teoretikus és gyakorlati rákérdezés. Előbbi, az 1843. évi, polgárosult szemléletű (a halálbüntetést például nem tartalmazó!), ám végül törvénybe nem iktatott anyagi büntetőjogi tör-

4 A dráma csak később vált elsősorban nemzeti önértelmező szöveggé. Vö. OROSZ László, *A Bánk bán értelmezéseinek története*, Bp., Korona, 1999; MILBACHER, Róbert, *A Bánk bán-olvasás viszontagságairól*, Forrás, 2024/9, 60–68.

5 Mikképp a kutatás már fölhívta rá a figyelmet, Katona drámájának jogi gondolkodása egyszerre tükrözi az Árpád-kor szóhasználatát és jogi szemléletét, valamint a 19. század nemzeti-polgárosult felfogását: „a 13. század eleji szituációba Katona 19. századi alakokat és helyzeteket rejt. [...] saját korának megfelelő államjogi szemléletmóddal ruházta fel drámájának Árpád-kori szereplőit.” BLANKÓ Miklós, HOFFMANN Márk, *A Bánk bán jogi nyelve*, Magyar Jogi Nyelv, 2019/2, 7–9. 7. Kanyó Ferenc történész úgy fogalmaz, hogy amennyiben Bánk a királyné elleni „merényleg elkövetői vagy cinkostársai közé tartozott volna (a középkori jogszokás ezt a kettőt nem különböztette meg), akkor II. András leszámolt volna vele”. KANYÓ Ferenc, *Történelem a történet mögött: A Gertrúd elleni merénylet a középkori források tükrében*, Irodalmi Magazin, 2024/3 (*Bánk bán*-különszám), 11–17, 14.

vényjavaslat elkészítésében oroszánrészt vállaló Deák⁶ legkorábban s leghatásosabban Babits József rablógyilkos és társai büntetőperében fejtette ki nézeteit a büntetés mérséklésének a körülményekre (ti. a vádlott fiatal korára) alapozott szükségességéről,⁷ Kölcsey pedig két fiktív törvényszéki beszédében érintett hasonló kérdéseket (a férjgyilkos P. J. [1812] és a gyermekgyilkos anya, R. d. M. védelmét megformulázva), illetve a gyermekgyilkos anya témáját *A' vadászlak* (1836) című elbeszélésében is felhasználta. Míg Deák Ferenc hatása emberi és politikusi eszményképként is meghatározó jelentőségű Eötvösnél,⁸ Kölcsey fiktív törvényszéki beszéde, *A' gyilkos anya*. *Alperesi védelem* című, valamint *A' vadászlak*⁹ témájában is kapcsolódik a *Nemzetes Bóthök uram szerencséje* egyik cselekményszálához és az abban megjelenő gondolatokhoz.

Eötvös alkotása, a nyilvánvaló különbségek ellenére,¹⁰ hasonló erkölcsi dilemmákat vet föl, mint Kölcsey romantikus novellája, illetve fiktív törvényszéki beszéde. A gyermekgyilkosságot elkövetni szándékozó Gergő Zsuzsi történetében Eötvös egyszerre érzékelteti a lány bűnösségét, hangsúlyozza a (végül sikertelen) gyilkossági kísérlet körülményeinek fontosságát, s adja kritikáját a vármegyei büntetőjogi és vizsgálati gyakorlatnak, a bürokratikus eljárásrend személytelen voltának. Már a beszély első fejezetében, Gergő Zsuzsi tettének (külsődleges, a megfigyelői pozíciót a mindentudó elbeszélővel vegyítő) leírásában is hangsúlyos az anya társadalmi helyzetének, körülményeinek leírása:

6 Mindehhez lásd BALOGH Elemér, *Deák Ferenc és az anyagi büntetőjog kodifikációja = A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*, szerk. MOLNÁR Aladár, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1998, 129–158.

7 DEÁK Ferenc, *Válogatott politikai íráskorok és beszédek I.: 1825–1839*, vál., s. a. r. MOLNÁR András, Bp., Osiris, 2001, 22–27.

8 Eötvös Deákhöz fűződő viszonyának tárgyalása – esemény- és kapcsolattörténeti, jogi és politikai eszmetörténeti perspektívában – monografikus terjedelmet igényelne. E helyütt csak arra utalhatunk, hogy Eötvös *Emlékezések* című kötetében harmadik, „Deák Ferencz” című egységet voltaképp paradigmatiszma történelmi korszakként keretezte (Eötvös Károly, *Emlékezések*, Bp., Révai, 1901, 257–340.), illetve később két kötetben kívánta fölárni Deák életrajzát s családjának történetét (Eötvös Károly, *Deák Ferencz és családja*, I–II, Bp., Révai, 1905).

9 A fiktív törvényszéki beszédek és a novellát egy kötetben adta közre a kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Szilágyi Márton: KÖLCSEY Ferenc, *Minden munkái: Szépprózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 1998, 43–91; jegyzetek: 180–232.

10 Eötvösnél az olvasó számára egyértelmű a (végül sikertelen, de a bűnhődés folyamatát mégis maga után vonó) gyermekgyilkosság kísérlete és elkövetőjének személye, míg Kölcsey novellája esetében a befogadó nem szerezhet erről bizonyosságot. Vö. SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *A klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig) = Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010, 538–542. Másfelől Eötvös elbeszélésében nem kap szerepet olyan szereplő távlat, mely a beszédes nevű Andaházy esetében preformálja a narrációt és a befogadást – a *Nemzetes Bóthök uram szerencséjében* többnyire mindentudó elbeszélővel van dolgunk. *A' vadászlak* cselekményének és főhősének az érzékenységhöz, andalgáshoz, rajongáshoz fűződő viszonyáról (átfogó esztétika- és eszmetörténeti háttérrel) lásd TÓTH Orsolya, *Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc A' vadászlak című elbeszéléséhez*, Irodalomtörténet, 2017/2, 147–175.

„Az asszony anyja a kis gyerekeknek. Nem is asszony még, hanem csak leány. Az a kis gyerek fattyugyerek. Anyja cseléd. Csak most hagyta el szolgálatát s úgy látszik, Veszprémbe indul új szolgálatot keresni. [...] Eladta vagy zálogba adta mindenét.

Nem is csodálhatni. Olyan leány, a kinek kicsinyje van, nehezen kap szolgálatot. Jó helyet pedig sehogy se kap. Gondos urnőnek magával a cselédlánynyal is elég a vesződsége, nem tetézheti azzal, hogy még a kicsinyt is házához vegye. És aztán, hátha rossz az a cselédlány? Könnyelműnek mindenesetre könnyelmű. Oktalan volt, nem vigyázott magára sem, hogy vigyázna tehát urnőjére vagy annak kicsinyeire? Kezes is lehet, nagy evő is, esze mindig ott van piczinyjén vagy kedvesén; tör, zúz, ruhátlan, szomorú s ha piczinyje beteg: mindig sir. Kinek kellene az ilyen cselédlány?

De az ilyen cselédlány mégis anya s gyermekét mégis táplálnia s ruháznia kell. S a mi ehhez szükséges, azt mégis szolgálattal kell megkezesnie. Kivált ha árva vagy ha apja-anyja elkergeti s szeretője cserben hagyja. Vagy ha falujába vissza se mer menni.

Ilyen eset is elég van.” (240–241.)

Mindazonáltal a narrátor – az Eötvösre jellemző aposztrofikus diskurzussal – érzékelteti, hogy a cselekedet, a gyermek magára hagyása, hiába következik szükségszerűen a körülményekből, csakugyan bűn. A narrátori szólam erre vonatkozó szakaszai mintegy a közvélemény vélekedését hangosítják ki a szabad függő beszéd módszerével: „Hanem el kezdett futni, mint az eszeveszett. Futott-futott, míg csak a fürgeteg el nem borította. [...] *Fuss te rossz nő, fuss te szörnyeteg anya*, úgy se érdemelsz mást, mint hogy téged most már a kutyák is megugassanak. Hiszen az állat el nem hagyja kölykét, hanem ápolja, megvédi, fölneveli vagy vele hal” (245, kiemelés tőlem – R. D. Sz.).¹¹ Rövidesen azonban – miután az olvasó értesül a gyermek véletlenszerű megmeneküléséről – az elbeszélő már megengedőbb, kegyesebb hangon szól az anyáról, s bűnössége mellett az eljövendő szenvedéseit is anticipálja:

„A bűnös leányzó, a kis gyermek anyja, mind ama nagy belső küzdelmekről s apró fenekedésekről, melyek a leányági atyafiság keblében égtek, mint parázs a hamu alatt, mind nem tudott semmit.

Hogy is tudhatott volna? Hiszen még arról se tudott, hogy porontya él, nem tépték szélylyel a farkasok.

Eszét vesztette, mikor az ó-téglavető gödreiben a harasztot a gyereket nem találta. Ott nyúlt el ájultan a havon és a harasztot.

¹¹ Érdemes azonban utalni rá, hogy e szövegrészben a narrátori szólam mintegy egyetértőleg imitálja a közvélemény „hangját”, nem ironikus módon – szemben például Mikszáth hasonló eljárásaival (többek között *A jó palócok* novelláiban), melyek esetében az efféle szólamok sokkal inkább a kisközösség belső dinamikáit, töréseit, adott esetben diszfunkcionális működését tükrözik.

Bizony jót tett volna vele az isten, ha vásárra menő emberek föl nem ébresztik. Ott a fagyon meggémberedett volna szépen; megfagyott, elaludt volna; elmúlt volna örökre. Bűnös lelke, gyötrött szive, fájdalma, szerelme, boldogtalansága nem szálldogálna sötét felhő gyanánt a Bakony fölött. Nem keresné senki, nem üldözné senki. Elfelejtene a szülő földén, elfelejtene a herendi kocsmárosék is, nem okozna annyi bajt és zenebonát se nemzetes uramnak, se a tekintetes, nemes vármegyének. S nem okozna annyi búbanatot és annyi keserű szenvedést önmagának.” (280–281.)

Miután pedig Gergő Zsuzsi elvergődött Veszprémig, a fentiekhez hasonló narrációs eljárás keretében kapunk élénk képet a rá váró – a büntudaton túlmutató jogi és bürokratikus – szenvedéstörténetéről. Ez a szakasz azért is lényeges az elbeszélésben, mert a későbbiekben Zsuzsi jellemzésében már nem a „bűnös nő” bélyege dominál,¹² hanem a gyermekét (immár jogosan) követelő, visszapörölni szándékozó anya alakja. A kétségkívül megkísérelt gyermekgyilkosság után a női főhős a vármegyei törvénykezés viszonyai között voltaképp megbűnhődik tetteiért:

„Ne is számíts arra te boldogtalan teremtés, hogy a törvény a te kinjaidnak majd hamarosan véget vet. Nem tudod te még, mi az a törvény.

Nem az ám a törvény, hogy a ki vétkezik: annak bűnhődnie kell vagy ezen a világon, vagy a másvilágon. – Ez csak a vallásnak, csak a szívnek, csak az istennek törvénye.

Az se a törvény ám, a mi nagy könyvekben meg van írva s a mit olvasgatnak, magyaráznak, csavargatnak, kijátszanak, kinevetnek, enyhítenek, súlyosítanak végrehajtanak s végre nem hajtanak százféleképen. – Ez csak a tudósok, írástudók, tanító emberek és ügyvédek törvénye.

Még az se az igazi törvény, a mikor az asztal mellett ül az alispán, öt-hat táblabíró, vádló, védő, jegyzőkönyvvezető. Az asztalon feszület, halálfej, szentírás és tintatartó. Az ajtónál fegyveres őr, te is boldogtalan nő ott állsz az asztal előtt s melletted is fegyveres őr s felolvassák, kihirdetik előtted az ítéletet.

Mind nem ez a törvény. Hosszu ostor a törvény s mind ez csak sudaras vége a törvénynek. De van ám annak nyele is, fonadéka is, telenkje is, czifrája is s az mind súlyosabb, mint maga a sudár.

A vizsgálóbíró, a szemle, a faggatás, a helyszíni kutatások, a tanúk, a szembesítések, a szakértők, a jegyzőkönyvek, kimutatások, tárgyalások, halasztások, húza-vonák, főlebbezések, változtatások, pótlások, kiegészítések, megfigyelések, vádlók és védők és szakértők marakodásai: ez a valóságos törvény. Elmulnak a hónapok és az esztendő; te nem látod istennek napját, napjának ragyogását. Tavasz fölzsenedül, vi-

12 Az elbeszélő már a szakértői vizsgálatok elrendelésekor sem „bűnös nőnek” vagy „bűnös anyának” nevezi Zsuzsit, hanem „szerencsétlen anyának”. (304.)

rága illatot áraszt, – nyár és ősz megérleli édes gyümölcseit s a késő ősz csöndes alvásra készíti el a természetet s ágyát behinti hervadó avarral, hulló falevéllel: te mindezt nem látod bűnös lány. Arczod rózsái elhullanak, piros ajkad fakóvá lesz, szemeid édes sugarát köd borítja bé, ifju szép testedet alig tudod már vonszolni s a halál helyett, a melyet úgy áhit a te összegyötört lelked, csak a sorvadás vár reád.

Ez a valóságos törvény.” (289–291.)

A beszélő perspektívájába beépülő szolidaritás és szánalom a későbbiekben tovább fokozódik. Miután Zsuzsi sehogy sem tudja bizonyítani, hogy egyáltalán született gyermeke, a következő gondolatmenet ékelődik a narrációba:

„Hejh ha a törvénynek szive volna! Maga elé hívná azt a boldogtalan anyát, haját lesímitaná, könyeit letörölné s azt mondaná neki:

– Édes lányom, látom búbanatod. Nekem ugyan nem szabad elhinnem, hogy neked kicsinyed volt s te azt elvesztetted s azért én téged meg nem büntetlek, mert erre a te pusztá beszéded nem elegendő. Sőt, ha elhinném is: te már az én kezemben, az én rabságomban eleget szenvedtél. Elbocsátlak tehát istennek szent hírével. Viaskodjál önlekeddel s várd az irgalmat vagy a büntetést az időtől, a mely elmulandó s a gondviseléstől, a mely örökkévaló.

Így beszélne s így cselekedne a törvény, ha érzése volna. Csakhogy a törvénynek nincs érzése, de van fiskusa és szakértője. S a mikor már a fiskus is megakadt: akkor elő kell állania a szakértőnek.” (303.)¹³

Miután az önmagát gyermekgyilkosként följelentő anya ügye a szakértők (azaz a vármegyei főorvos és a járási orvos) kezére jut, a vizsgálati folyamat abszurditása és eredménytelensége kap hangsúlyt – illeszkedve Eötvösnek a szakértőkkel kapcsolatos szkepticizmusához. A vizsgálat eredménytelenségének taglalásával Eötvös voltaképp a joggyakorlás vármegyei kereteinek adja indirekt kritikáját: a szakértők – mivel nem tudtak birtokába kerülni megfelelő, releváns és perdöntő bizonyítékoknak – végtére is téves ítéletet hoztak:

„A tudós szakértők kimondták, hogy Gergő Zsuzsánna huszonkét éves helvét hitvallásu hajadon leányzó, mérsékelten táplált nőcseléd, ez idő szerint vizsgálati fogoly, irni-olvasni tud, elemi iskoláztatásban részesült, kezdetleges ismeretekkel bír, ez idő szerint minden heveny kórtól mentes állapotban van ugyan, de agya nemi idegbántalmak által megtámadva, valószínűleg öröklött hajlamok által is elősegítve, kezdődő és gyógyíthatlan elmebetegség tüneteit tanusítja; elmebetegsége

13 A törvény működésének fönti jellemzése rokonítható Mikszáth *Bede Anna tartozása* (1881) című novellájának kezdőképeivel és hangoltságával, jóllehet utóbbi szövegben végül a törvény-széki bírának megesik a szíve a nővére helyett bűnhődni kívánó Bede Erzsi ártatlanságán.

a rögeszme alakjában jelentkezik, a rögeszméhez már káprázatok, csábeszmék, látások csatlakoznak; gyakran szomoru és siránkozó, borult kedélyű s önmagát kárhóztató; súlyos önvád nehézségeit érzi s betegsége a tovább fejlődésben előre láthatólag az üldözési kórság alakját fogja magára öltetni; s ámbár mutatkoznak némi jelek, mintha valamikor terhes állapotban lett volna, de minthogy sem külsőleg, sem belsőleg semmi kétségtelen szervi változás vagy tárgyi jelenség arra nézve, hogy valaha egészséges gyermeket szült volna, világosan fölfedezhető nem volt: ennél fogva önmagát gyermekelhagyással terhelő vallomásai másnak, mint agybántalmi kifolyásának nem tekinthetők.” (310–311.)

S ez akkor is igaz, ha a szakértői vélemény alapján megalkotott bírósági ítélet a maga módján „jól megfontolt” és „igazságos”.¹⁴ Túl azon, hogy Gergő Zsuzsi története az elbeszélésben voltaképp a szenvedéstörténetből megbocsájtás- és üdvtörténetbe fordul át (gyermeké mégis életben van, mint édesanya, jogosan visszakapja nevelésének jogát, s Böthök uram kegyelméből egzisztenciához jut), a fenti szövegrészletek érzékletesen kirajzolják a gyakorló jogásként tevékenykedő Eötvösnek a vármegyei törvényszéki gyakorlattal kapcsolatos kételyeit. Parabolaszerű elbeszélése egyfelől visszautal a jogi gondolkodás modern, polgári átalakításának reformkori dilemmáira, másfelől előtérbe állítja azokat a kérdéseket, amelyek a tiszzaeszlári per során a védelem megszervezésekor (s *A nagy perben* az elbeszélői érvrendszer részévé válva) kulcsfontosságú szerepet játszottak: a bizonyítékok hiányából következő téves következtetések logikáját, a vármegyei jogi-közigazgatási önrendelkezés torzulásait és személytelen viszonyait,¹⁵ valamint az orvosszakértők munkájával kapcsolatos ismeretelméleti kételyeket.

Eötvös fikciós elbeszélése három lényeges ponton kapcsolódik az 1882–83-ban lezajlott tiszzaeszlári eseményekhez, s az azt megörökítő, 1904-ben megjelent háromkötetes műhöz.¹⁶

14 „Ezen az alapon hozta meg a bíróság is a maga jól megfontolt igazságos határozatát. A boldogtalan teremtés ellen a gyermekkitevés és emberölés vádját saját beismerése daczára se találta igazoltnak, sőt ha vallomása mindenben igaz volna is, másfél évre terjedő vizsgálati fogsága által úgy kell őt tekinteni, mintha büntetését már kiállotta volna; figyelembe véve tehát a szakértői véleményt is, a mely szerint gyógyíthatlan agybetegségben szenved, őt ártatlannak kellett találni s ügyét megszüntetni. A költségeket a vármegye pénztára viseli.” (311.)

15 A VIII. és IX. fejezet számos részletét lehetne idézni annak érzékeltetésére, hogy a Gergő Zsuzsi vizsgálati fogsága alatt zajlott kihallgatásokat rendkívül személytelen, a szolidaritást, empátiát mellőző processzusokként jellemzi a narrátor.

16 Eötvös Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*, I–III, Bp., Révai, 1904. A tiszzaeszlári per korszerű (társadalom-, jog- és politikai esztétörténeti) irodalmából lásd GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon: Politikai esztétörténet*, Bp., Osiris, 2001, 282–286; 339–350; KÖVÉR György, *A tiszzaeszlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek*, Bp., Osiris, 2011; BLUTMAN László, *A rejtélyes tiszzaeszlári per*, Bp., Osiris, 2017. A nagy pert esztétikai szempontból értékelő írások közül a leginkább használható: MARGÓCSY István, *A tiszzaeszlári per a magyar irodalomban = M. I., „...A férfikor nyarában...”*: Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról, Pozsony, Kalligram, 2013, 331–342.

Először is, az elbeszélés Gergő Zsuzsi szenvedésein keresztül színre viszi azt a fenyegetett, bizonytalan léthelyzetet és az empátiát nélkülöző vármegyei eljárásrendet, melyet a Solymosi Eszter rituális meggyilkolásával megvádolt izraeliták megtapasztalhattak. Az 1882 novemberében föllált, Eötvös vezette védelem érvelésmódjában – s így a szerző 1904-es visszaemlékező dokumentumregényében is – központi helyet foglal el (az elővizsgálat egyéb szabálysértéseinek lajstromozása mellett) a megvádolt zsidók bebörtönzésének indokolatlan és embertelen volta: az a tény, hogy a gyilkossággal, illetve bűnrészességgel és bűnpártolással megvádolt izraeliták 1882 nyarától mind a tizenketten egészen a végtárgyalásig vizsgálati fogásban voltak, s a vád koronatanúját, Scharf Móricot is felügyelet alá helyezték.¹⁷ A vádlottak kiszolgáltatott helyzete tette szükségessé a védelem fokozott felkészültségét, melynek háttéréről Eötvös – mintegy szakmai krédóként, az ügyvédi hivatás gyakorlati kérdéseire is kitekintve – hosszasan értekezik.¹⁸ A *Nemzetes Böthök uram szerencséjének* utolsó harmadában a cselekményalakulás tükrözi az igazság megtalálásának, az igazságosság érvényesítésének – *A nagy perben* is exponált – összetettségét. A történet alakulása egyszerre igazolja azt, hogy a törvény lehetőséget ad erkölcsileg kétes indíttatású követelések érvényesítésére is, hiszen az atyafiság csak azért érdekelt Gergő Zsuzsi igazának bebizonyításában, hogy megkaparinthassa Böthök uram örökségét. Ugyanakkor érzékelteti (Eötvös álláspontjával összhangban) az ügyvédi helyállás szükségességét, hiszen Gergő Zsuzsi egymaga még azt sem tudta bizonyítani, hogy valaha született egyáltalán gyermeke. Így azonban, a kirendelt fiskus segítségével, esélye nyílt törvényesen föllépni Böthök uram ellen. S ez még akkor is igaz, ha a konfliktus végül nem az egymással szembenálló feleket képviselő ügyvédek munkálkodása révén rendeződik.¹⁹

A második lényeges páhuzam Eötvösnek a szakértői (természettudományos) tudással kapcsolatos, már említett szkepticizmusa.²⁰ Mindezt – az *igazolhatóságra* épülő pozitív jog verifikációs törekvésének és a törvényszéki orvostan *valószínűségen* alapuló falszifikációs modelljének szembeállítását – *A nagy perben* leginkább a szerző-elbeszélőnek dadaai hullával kapcsolatos vélekedései tükrözik, többek kö-

17 Lásd Eötvös, *A nagy per...*, i. m., I:129–140, 142, 158, 181, 268; II:27, 79–84, 134–135; III:10, 101, 157.

18 *Uo.*, II:58–73.

19 Külön figyelmet érdemel, hogy a történetben előbb a Gergő Zsuzsi mellé kirendelt fiskus, utóbb pedig Böthök uram néven is nevezett ügyvédje, Szömörce Boldizsár is csődöt mond: mindketten a per tíz évig való elnyújtását tudják csak szavatolni a felek számára (327, 335). A történet végén bekövetkező megoldást, a hirtelen elhatározásból kiötlött alkut (azaz a házasságot) az is motiválja, hogy a per elnyújtásában sem az anya, sem Böthök uram nem volt érdekelt, mindketten megrettentek a tíz évig húzódó pereskedés gondolatától is.

20 Az orvostudomány esendőségének és a szakértői (természettudományos) megismerés gyors elavulásának kérdését Eötvös *A régi megyei fizikusok* (1891) című anekdotafüzérében is tárgyalta (Eötvös, *Emlékezések*, i. m., 48–56.), valamint *A nagy per* publikálásának időszakában és azt követően is többször tartott előadást a témában. A „szakértőkről” szóló, 1907. március 4-én az Orvosi Kaszinóban tartott előadásának (*A szakértők*, Pesti Hírlap, 1907. március 5., 6–7.) gépirata megtalálható az OSZK Kézirattárában: „Eötvös Károly előadása a Budapesti Orvosi Kaszinóban 1907. március hó 4.-én”, OSZK Fol. Hung. 1383. ff. 13–21.

zött abban az eszmefuttatásban, melyet a Mihalkovics Géza orvosszakértővel való találkozás leírásához fűz reflexióként Eötvös. Miután a tudós orvos a csonkafüzesi holttest csontjainak tüzetes átvizsgálása után megállapítja, hogy a hulla életkora 14 év és négy hónapnál (azaz Solymosi Eszter életkoránál) minden bizonnyal több lehetett, a narrátor a természettudományos megismerés részlegességére és vakfoltjaira hivatkozva tartja fenn álláspontját.²¹ A szerző efféle szkepticizmusát a *Nemzetes Bőthök uram szerencséjében* az példázza, hogy a bizonyítékok híján eredménytelen törvényszéki vizsgálat során az orvosszakértők munkája nem segíti az igazság napfényre jutását, hiszen Gergő Zsuzsit – a tények, háttérkörülmények hiányos megismerésének következtében – elmebetegnek nyilvánítják. (Míg a tiszaezlári perben a védelem vállalta magára a törvényszéki előnyomozás szabálysértéseinek, önkényeskedéseinek felderítését és az orvosszakértői vizsgálatok eredményeinek árnyalását, Gergő Zsuzsit a véletlen – másképp fogalmazva: a *szerencse* – menti ki helyzetéből, tudniillik hogy tudomására jut kisfiának megmenekülése.)

Végül, Eötvös – a felvilágosult jogi gondolkodás szellemében – Gergő Zsuzsi körülményeiből, szociokulturális háttéréből (szegénység, cselédsor, lányanyaság) vezeti le bűnös tettének motivációját, szükségszerűségét az elbeszélés legelején, s ebből adódóan a bűnelkövetés (a gyilkossági kísérlet) tényét állító narrátori szólamból nem iktatódik ki a részvét. (Vö. 240–241.) Ennek is megtaláljuk a párját a tiszaezlári per eötvösi elbeszélésében, méghozzá abban a Solymosi Eszter eltűnését magyarázó, reálisnak és logikusnak tűnő (egyébként nehezen bizonyítható, mindenestre széles körben elterjedt) elgondolásban,²² miszerint Eszter, a cselédlány egész egyszerűen öngyilkos lett, a Tiszának ment szomorúságában. Mindennek hátterét egy regényíró kreativitásával rajzolja meg *A nagy per* szerző-elbeszélője: Esztert gazdasszonya, a „nagyon lármás” Huriné sokszor szidalmazta és büntette (s maga is öngyilkosságot gyanított legelőször, midőn a lány nem tért haza!); az eltűnését megelőző napokban Eszter „fázott és éhezett”, fizetése semmire sem elég („Egész évre 15 forint és egy pár csizma”); végül pedig az áldozat életkorát is számba veszi a narrátor:

„Különben is abban az életidőben járt, a mikor a serdülő korból megkezdődik az átmenet az érettbe. A mikor érthetetlen titkos mozgalom van a vérben s a mikor a nő egész szervezete a havonkénti változásra készül. Nagyon sok lány életkedve elhervad ilyenkor, fájdalmas ábrándok töltik be gyakran éjjelét-nappalát s heteken-hónapokon keresztül uralkodik lelkében a halál után való vágyakozás.

Hurinénak volt egy eleven eszü 17 éves fia: Huri József. Azt mondta a június 25-iki ülésen: Eszter nem szokott dalolni. Márczius 1-től áprilisig, míg az ő házuknál volt, nem hallotta dalát.

²¹ EÖTVÖS, *A nagy per...*, i. m., III:73–75. Vö. még *Uo.*, III:13–43, 61–88.

²² Vö. BLUTMAN, i. m., 267–288, 411–476.

Ime a szegény lánykánál a lélek gyökeréig beszívárgott mélységes szomorúság! A fa, a mely a tavasz édes melegén nem hajt virágot, a fiatal serdülő lányka, a ki tizennégy éves korában nem fakad dalra, játékra, vidámságra. Haldoklik az már mind a kettő. Csak véletlen pillanat kell ahhoz s jó alkalom, hogy a halál önszántából igazán bekövetkezzék. Szegény cseléd lányoknál mily sok eset van efféle!”²³

A személyes benyomásokról kevésbé tanúskodó, inkább a jogi gyakorlatból és általános társadalomismeretből táplálkozó perspektíva érvényesülését a két esetleíráshoz (Gergő Zsuzsi tettéhez és Solymosi Eszter vélelmezett öngyilkosságához) kapcsolt sommás reflexió hasonló megfogalmazása is tükrözi: „Ilyen eset is elég van.” (241.); „Szegény cseléd lányoknál mily sok eset van efféle!”²⁴

Összefoglalás

A fentiekben amellet érveltünk, hogy Eötvös Károly *Nemzetes Bóthök uram szerencséje* című novellája nem pusztán a szerző fikciós írásainak némileg sablonos témáit, cselekménypaneljeit szintetizáló, nagyobb terjedelmű prózai alkotás, hanem kapcsolatba hozható olyan politikai, erkölcsi és jogi dilemmákkal, melyek már a század első harmadában nagy jelentőségre tettek szert a hazai közéleti-politikai és irodalmi diskurzusban. Amellet, hogy az Eötvös-beszély egyik főhőseinek, Gergő Zsuzsinak a története színre viszi a modern jogi gondolkodás századeleji (többek között Deák Ferenc és Kölcsey Ferenc által is problematizált) törekvéseit, szövegszerűen kimutatható módon sok szállal kötődik az Eötvös pályájára, önmeghatározására és megítélésére nagy hatást gyakorló tisztaeszlári per históriájához is. Erre mutatnak az orvosi-természettudományos megismerés korlátaival, a vármegyei joggyakorlat visszasságaival és az emberi cselekvés körülményeinek (felvilágosult szellemű) számbavételével kapcsolatos narrátori reflexiók. Fontos azonban megjegyezni: a felvilágosult, humanisztikus jogi személtre (illetve annak hiányából adódó súlyos következményekre) való rámutatás eötvösi gesztusa egyáltalán nem korlátozódik az egyén sorsára, esetünkben Gergő Zsuzsi szenvedés-, bűnhődés, majd üdvözüléstörténetére. Hiszen a beszély másik cselekményszála, nemzetes Bóthök Bálint uram megtéréstörténete (mely végül a Zsuzsival való összeházasodással éri el végpontját) a magyar köznemesség életképességéről, nemzetmegtartó erejéről szóló diskurzusba írja bele a fentiekben elemzett jogi természetű reflexiókat.

23 Eötvös, *A nagy per...*, i. m., III:154–155.

24 *Uo.*, III:155.